

Philosophy and humanities
Web Address: philosophyandhumanities.ir
Email: philosophyandhumanities@irip.ac.ir
Tel: +982166492169
Attribution-NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)
Open Access Journal

Philosophy and humanities

Vol. 1, Number 1, spring and summer 2023, Serial Number 1

An Indiscriminate Account of Propositions: A Solution to the IS-Ought Problem and its Application to Social Science

pp: 107-133

Seyyed Ali Seyyedifard*

Abstract

How are descriptive propositions logically related to their normative counterparts? This is a well-known and a little thorny question in philosophy, especially in the modern era. In the Islamic tradition of thought, logicians, rhetoricians and experts of principles of jurisprudence all hold that only descriptive propositions are representative and capable of truth or falsity. They think that normative propositions could neither be true nor false. In consequence, there would be no logical-inferential relation holding between them. Going against this more or less received view, I've tried to defend three theses: first, normative propositions are representative and of truth-value, exactly in the same fashion as the descriptive ones. Second, inferring *ought* from *is* and vice versa (mutual inferential relation between normative and descriptive

* Research fellow at the Iranian Institute of Philosophy. E-mail: S_Seyyedifard@sbu.ac.ir

Received date: 6/5/2023

Accepted date: 15/8/2023

propositions) has no logical problem; even instances of this have been shown. Third, normative propositions have a wider room in social sciences to be coupled with descriptive ones.

Keywords: Indiscriminate account of propositions, normative, descriptive, mind-independent, mind-dependent, is-ought problem

Extended Abstract

The relation between normative and descriptive propositions has been a source of trouble for many philosophers. The problem sometimes is viewed through the lens of logic (is-ought problem), and sometimes as a metaphysical issue (fact-value problem). What concerns me here is to tackle the problem within the Islamic philosophy's conceptual frame. Amongst practitioners of diverse theoretical disciplines, logicians, rhetoricians, and experts of principles of jurisprudence have been more into the problem and expressed clear thoughts about it. Probably to the reader's surprise, all of them accepted that: (1) Normative propositions are not capable of truth or falsity, (2) and consequently, neither normative propositions are deducible from their descriptive counterparts nor deduction in the opposite direction is possible. I tend to call this the received view. It suggests that normative propositions are not truth-bearers at all, and if, as expected, there are close ties between truth and reality, the normative have nothing to do with reality. Borrowing some modern terminology, normative propositions' direction of fit is reality-to-mind (word-to-world on the linguistic side), not the other way around. They don't represent any facts, rather they establish, and that is enough; horses for courses. In this paper, I have considered the received view with a critical look. Indeed, I have tried to give a positive account of normative propositions, an account which is incompatible with the standard view within the Islamic intellectual tradition. In my view, descriptive propositions don't hold a monopoly on truth value, and the normative are factual, reality-oriented, representative, and truth-bearer too. My argument presupposes two things. First, reality is either mind-dependent or else mind-independent. This is not an epistemological division, it is ontological. If you cast your mind back to a time in which you have been suffering from a headache, you'll find that your pain has not been something independent of your mind, something that could have existed, even in case there had been no minds at all. So, the reality is wider than mind-independent reality. A great many mental states are subsumed under what we call mind-dependent reality: beliefs, imaginations, fears, pains, desires, wants, and wills. Another important distinction is the proposition-

sentence dichotomy. The former is a mental, and for some an abstract, entity, while the latter is a linguistic one. In the case of structural ambiguity, the same sentence could express any of two or more different propositions. The sentence <The tall man hit the short man with umbrella> could express either that the short man had been holding an umbrella when the tall man hit him, or that the tall man had used an umbrella to hit the poor short man. On the contrary, in the case of synonymy, a single proposition could be expressed with different sentences. My claim is that normative propositions are representative and of truth value, they represent part of mind-dependent reality. To be clearer, what a normative proposition represents is (1) a mind-dependent reality, (2) that falls under the category of wants, and (3) that the object of those wants is nothing but human actions. More briefly, normative propositions represent wants directed at human action. Therefore, they could straightforwardly be true or false. Suppose you have a little child, and you intend to inquire whether she can discern not to touch the heater or not. Then, you say: <Move and touch the heater my child>. Here, you have not intended your child to touch the heater, rather you have intended to test her. That proposition represents a want of yours directed at your child's action, the act of touching the heater, but your want is not that, you had just meant to test your child. Now, if the normative and descriptive propositions are on a par with each other, at least with regard to their logical properties (truth and falsity), an inferential relation could be held between them. After a lengthy discussion of the nature of the normative proposition, I have suggested a number of instances to illustrate how normative propositions pave the ground for enlarging our knowledge of the world and adding to the inventory of our descriptive propositions. I have shown that the interplay between normative and descriptive propositions is of overriding importance in social sciences, so the consequences of my view are more trackable there.

References

- Ibn Sina (1984) *The Book of Healing (al-Shifa)*, Logic, Volumes 1-4, edited by Ibrahim Madkur, Qum, The Library of Ayatollah Mar'ashi Najafi
- _____ (2000), *Deliverance (al-Nijah)*, edited by Mohammed Taqi Daneshpazhooh, Tehran, The University of Tehran
- Hume, David (2010 [1740]) *A Treatise of Human Nature*, The Floating Press
- Seyyidifard, S. A. (2021) *On the Scientific Method and the Social Science*, *Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences*, Vol. 21, No. 7, Autumn 2021, 75-96

فلسفه و علوم انسانی، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صفحات ۱۰۷-۱۳۳

دیدگاه یکسان‌انگارانه در باب گزاره‌ها: چگونگی رابطه استنتاجی هست / باید و کار بست آن در علم اجتماعی

سید علی سیدی فرد*

چکیده

چگونگی رابطه میان گزاره‌های توصیفی و هنجاری از مسائل شناخته‌شده و سنتی فلسفه است. در دوره جدید، این مسأله پس از اشکالات دیوید هیوم صورت‌بندی کمابیش معیار خود را تحت عنوان مسأله هست-باید پیدا کرده است. در سنت علمی مسلمانان، منطق‌دانان، اهل بلاغت و اصحاب علم اصول در باب طبیعت این گزاره‌ها بیشتر بحث کرده‌اند. آنها عموماً پذیرفته‌اند تنها گزاره‌های توصیفی صدق و کذب‌پذیر بوده و طبیعتی بازنمودی دارند. از نظر آنها گزاره‌های هنجاری (گونه‌ای از گزاره‌های غیرتوصیفی) قابل اتصاف به صدق و کذب نیستند و به تبع، برقراری رابطه استنتاجی میان این دو دسته از گزاره‌ها بی‌معناست. در نوشته پیش رو، تلاش نویسنده دفاع از سه مدعا است: اول آنکه گزاره‌های هنجاری نیز صدق و کذب‌پذیر و دارای طبیعتی بازنمودی هستند، دوم آنکه استنتاج

* پژوهشگر مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران. رایانامه: S_Seyyedifard@sbu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۱۶

هست از باید و باید از هست (استنتاج متقابل گزاره‌های توصیفی و هنجاری از یکدیگر) محذور منطقی ندارد و مصادیقی از چنین استنتاج‌هایی نیز ارائه شده است. و سوّم آنکه توجه به گزاره‌های هنجاری و استنتاج گزاره‌های توصیفی از آنها در علم اجتماعی اهمیت بیشتری می‌یابد. در انتهای مقاله، نمونه‌هایی از استنتاج گزاره‌های توصیفی از گزاره‌های هنجاری در علم اجتماعی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: رابطه باید و هست، گزاره توصیفی، گزاره هنجاری، قضیه معقوله، قضیه ملفوظه، استنتاج باید از هست.

مقدمه

یکی از مسائل دشوار فلسفی توضیح رابطه میان گزاره‌های هنجاری و توصیفی^۱ است. آیا می‌توان از گزاره‌ای توصیفی گزاره‌ای هنجاری را به نحو منطقی استنتاج کرد و بالعکس؟ گاه از این مسأله تحت عنوان معضل رابطه هست-باید^۲ و گاه با نام مسأله واقع-ارزش^۳ یاد می‌شود. تعبیر نخست سویه منطقی پررنگ‌تر و تعبیر دوم جنبه متافیزیکی جدی‌تری دارد. دیوید هیوم (۱۷۱۱-۱۷۷۶) در «رساله‌ای در باب طبیعت انسان» این مسأله را چنین بیان می‌کند:

«در همه نظام‌های اخلاقی که تا کنون با آنها روبرو شده‌ام [...] گاه مؤلف بر مدار معمول استدلال‌آوری سیر می‌کند [...] اما مایه تعجب است که ناگاه [در میانه بحث] به جای ربط و پیوند معمول میان قضایا، یعنی است و نیست، جز با قضایای مشتمل بر باید و نباید مواجه نمی‌شوم [...] چگونه این رابطه جدید [باید و نباید] می‌تواند مستتجج از روابطی باشد که کاملاً با آن متفاوت‌اند؟» (Hume 2010 [1740], p. 715).

اندکی بعد بیان می‌کند «تفکیک میان رذیلت و فضیلت نه صرفاً بر پایه روابط میان اشیاء به دست می‌آید و نه صرفاً بر اساس عقل» (ibid, p. 716).

در سنت علمی مسلمانان اصحاب بلاغت، منطقدانان و دانشمندان علم اصول فقه بیش از دیگران به بحث از ماهیت گزاره‌ها و روابط میان آنها پرداخته‌اند. میان هر سه گروه دو اصل کلی قبول عام یافته است:

اصل (۱) صدق و کذب‌ناپذیری گزاره‌های تجویزی

گزاره‌های تجویزی اساساً به صدق و کذب متّصف نمی‌شوند و تنها گزاره‌های توصیفی یا قضایای اخباری هستند که ناظر به واقع و صدق و کذب‌پذیرند.

اصل (۲) نبود رابطه استنتاجی میان گزاره‌های توصیفی و تجویزی

نه گزاره تجویزی را می‌توان از گزاره توصیفی استنتاج کرد و نه عکس آن صادق است. به نظر می‌رسد هر دو اصل فوق قابل مناقشه‌اند. در ادامه، جهت اختصار، برای اشاره به آنها از تعبیر «اصل صدق و کذب‌ناپذیری» و «اصل استنتاج‌ناپذیری» استفاده می‌کنیم. دیدگاه ارائه شده در این نوشتار را می‌توان «دیدگاه یکسان‌انگارانه در باب گزاره‌ها» نامید. طبق این دیدگاه، گزاره‌های هنجاری نیز مانند گزاره‌های توصیفی صدق و کذب‌پذیرند و برقراری رابطه استنتاجی میان آنها محذور منطقی ندارد. پیش از طرح دیدگاه برگزیده و دفاع از آن لازم است جایگاه این مسأله در علم اجتماعی به طور خاص روشن شود. به نظر می‌رسد قول مشهور فیلسوفان مسلمان در باب رابطه انسان و اجتماع این مسأله را پررنگ‌تر می‌کند و مسأله دیگری را دنبال می‌آورد. از نگاه آنها قوام زیست اجتماعی انسان به وجود نوعی زبان تجویزی است.

اجتماع انسانی، عاملیت و زبان در اندیشه فیلسوفان مسلمان

فیلسوفان مسلمان غالباً معتقدند انسان «فاعلی قصدی» (عامل) و «مدنی بالطبع» است. توجه هم‌زمان به این دو اصل نقش زبان را در کنش‌های متقابل انسانی پررنگ می‌کند. فاعل قصدی (عامل) دو ویژگی دارد: نخست آنکه کنش‌هایش متوقف بر آگاهی و اراده است و دوم آنکه افعال خود را به قصد تحصیل چیزی که فاقد آن است انجام می‌دهد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۲۳).

مدنی بالطبع بودن انسان معمولاً به این نحو تفسیر شده است که انسان برای بقاء و یا حُسن معیشت خود به مشارکت با دیگر هم‌نوعان خویش نیازمند است. ابن سینا در کتاب الهیات نجات بیان می‌کند:

«انسان از این جهت با سایر حیوان‌ها تفاوت دارد که اگر به تنهایی و به عنوان شخصی واحد عهده‌دار تدبیر امر خود شود و شخص دیگری در تحقق نیازهای ضروری‌اش به او کمک نکند زندگی خوبی نخواهد داشت [...] بنابراین وجود و بقاء انسان در گروهی مشارکت است و

مشارکت تنها از طریق تعامل محقق و کامل می‌شود» (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۷۰۸).

به این ترتیب، افراد برای بقاء و تکامل نیازمند مشارکت و تعامل هستند. لازمه مشارکت و تعامل به کارگیری متقابل (استخدام متقابل) است («مثلاً این برای او بار می‌برد، این نان می‌پزد و آن یکی خیاطی می‌کند» (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۷۰۸)). از آنجا که انسان فاعلی قصدی (عامل) می‌باشد، به کار گرفتن او به معنای استفاده از افعال قصدی و ارادی اوست. انجام چنین افعالی مسبوق به آگاهی و اراده است و به تبع اشخاص باید نسبت به خواست‌ها و نیازهای یکدیگر آگاه شوند و بدون علم به خواست‌های متقابل رفع نیازها ممکن نیست. در اینجا نقش زیان و نمادها برای انتقال خواست‌ها به آگاهی دیگری مهم می‌شود. علامه طباطبایی در حاشیه خود بر کفایه الأصول محقق خراسانی بیان می‌کند:

«هنگامی که در وضع انسان بلکه بسیاری از گونه‌های حیوانی تأمل می‌کنیم، در می‌یابیم مسأله «تفهیم ما فی الضمیر» [رساندن آنچه در فکر و اندیشه ما وجود دارد به دیگر انسان‌ها] از جمله ضروریاتی است که نیاز اولیه افراد از جهت اجتماع و هم‌نشینی آن‌ها مقتضی آن بوده است» (طباطبایی، ۱۳۶۰: ۱۷).

همین مضمون در فصل نهم رساله اعتباریات علامه طباطبایی با تفصیلات بیشتری تکرار شده است (طباطبایی، ۱۳۶۰: ۳۵۶).

به طور خلاصه، زندگی اجتماعی شرط تحقق نیازهای انسانی است و زبان شرط تحقق زندگی اجتماعی. انسان‌ها در جهت رفع نیازهای خود یکدیگر را به کار می‌گیرند. به کارگیری انسان، به عنوان فاعل قصدی و علمی، منوط به انتقال خواست و طلب به ذهن اوست؛ انسان باید بداند که دیگری از او چه می‌خواهد تا به خواست او پاسخ بدهد. طبق این دیدگاه، برای انتقال خواست‌ها به ذهن دیگری است که زبان تولد می‌یابد. نکته قابل تأمل آنکه بر اساس تحلیل مذکور از رابطه زبان و اجتماع، نقش «زبان تجویزی» پررنگ‌تر از «زبان توصیفی» است. زیرا تجویزها، در معنایی عام، با مقولاتی نظیر «خواست» و «عمل» انسانی گره می‌خورند. اگر زبان فاقد هرگونه سویه تجویزی و ناظر به عمل می‌بود، در این صورت و طبق تحلیل مذکور، اساساً زبان تولد نمی‌یافت.

مطابق این دیدگاه، زبان تجویزی مقوم حیات انسانی است (بدون استفاده از زبان تجویزی به کارگیری دیگر انسان‌ها/عامل‌ها میسر نیست و بدون به کارگیری دیگر انسان‌ها نیازهای افراد مرتفع نمی‌شود). در این زمینه نظری، این پرسش که «آیا گزاره‌های هنجاری (محکی زبان تجویزی) با گزاره‌های توصیفی (محکی زبان توصیفی) ارتباط منطقی دارند یا نه؟» اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. معنای این پرسش در زمینه نظری مذکور این است که «آیا آنچه مقوم زیست انسانی است (زبان تجویزی و محکی آن) به لحاظ منطقی از واقعیت‌های طبیعی و فراطبیعی (که با زبان توصیفی اظهار می‌شوند) منقطع است؟». اگر منکر رابطه منطقی میان هست و باید شویم، معرفت متافیزیکی و همه دانش‌های توصیفی-تبیینی اجتماعی نظیر جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، اقتصاد و ... به لحاظ منطقی ارتباطی با باید و نبایدهای زیست اجتماعی نخواهند داشت. مدعای نوشته حاضر این است که دو اصل «صدق و کذب‌ناپذیری» گزاره‌های هنجاری و «استنتاج‌ناپذیری متقابل» گزاره‌های توصیفی و هنجاری قابل قبول نمی‌باشند. برای دفاع از این دیدگاه لازم است ابتدا مُراد خود از مقولاتی نظیر «گزاره توصیفی»، «واقعیت» و «گزاره هنجاری» را بیان کنیم.

گزاره توصیفی

گزاره توصیفی^۴ «گزاره‌ای است که می‌تواند به صدق یا کذب متصف شود» (فارابی^۵ در *المنطقیات*، ابن سینا در *منطق شفاء*^۶ و خواجه نصیر الدین طوسی در *اساس الاقتباس* (محقق طوسی، ۱۳۶۷: ۶۴) چنین بیانی دارند). در این موضع، تا جایی که به اهداف این نوشته مربوط است، چند نکته وجود دارد:

صدق خبری. در بیان فوق مراد از صدق «صدق خبری» است نه «صدق مخبری». «صدق مخبری یعنی مطابقت [قضیه] با اعتقاد شخص... و صدق خبری به معنای مطابقت [قضیه] با واقع می‌باشد» (تبریزی، ۱۳۶۹: ۵۷۴). صدق و کذب مخبری به معنای راست و دروغ گفتن اخلاقی است و اساساً وصف شخص است نه گزاره.

مطابقت با واقع. صدق و کذب خبری به معنای مطابقت یا عدم مطابقت با واقع است. محقق سبزواری بیان می‌کند «قضیه عبارت است از سخنی که احتمال صدق، یعنی مطابقت با واقع، و کذب، یعنی عدم مطابقت با واقع، را دارد» (محقق سبزواری، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۳۹). ملاصدرا نیز در مقام تعریف گزاره توصیفی یا قضیه خبریه می‌نویسد

«مرکب تامّ خبری عبارت است از مرکب تامّی که برای نسبت آن مطابقی وجود دارد» (ملاصدرا، ۱۳۷۸: ۱۹).

قضیه معقوله. قضیه ملفوظه صورت زبانی قضیه معقوله می‌باشد. دو قضیه ملفوظه «الجو ممطر» و «هوا بارانی است» بر قضیه معقوله واحدی دلالت دارند. آنچه معروض صدق واقع می‌شود و دانشمندان منطق از آن بحث می‌کنند قضیه معقوله است. محقق دوانی بیان می‌کند «اطلاق لفظ قضیه بر قضیه معقوله و ملفوظه صرفاً از باب حقیقت و مجاز است. زیرا آنچه حقیقتاً قضیه است، قضیه معقوله می‌باشد و اطلاق لفظ قضیه بر قضیه ملفوظه تنها از باب تسمیه دالّ به اسم مدلول است و بنابراین مجاز می‌باشد» (محقق دوانی، ۱۳۹۹: ۲۸۴).

در پرتو سه نکته بالا می‌توان بیان کرد، گزاره توصیفی گزاره‌ای (قضیه معقوله‌ای) است که می‌تواند مطابق یا نامطابق با واقع باشد.

واقعیت

چنانکه بیان شد، گزاره توصیفی می‌تواند مطابق یا نامطابق با واقع باشد. واقعیت، به عنوان مطابق گزاره، گاه خارجی و مستقل از ذهن^۷ است (مانند یک درخت زیتون) و گاه ذهنی یا وابسته به ذهن^۸ (همه حالات و عمل‌های ذهنی از قبیل درد، میل، اراده و ...). به این مثال‌ها توجه کنید:

(۱) وقتی علی بیدار شد فکر کرد صبح زود است و باید به مدرسه برود، اما بعد از ظهر بود.

(۲) هر فرد می‌کوشد حدی از رضایت شخصی را با مصرف کالاها و خدمات حداکثر نماید (Krugman 2012, p. 270).

گزاره اول یک گزاره شخصی (اتمیک) است و باور علی را توصیف می‌کند (... فکر کرد ...). گزاره دوم یک گزاره کلی است و بخشی از آن ناظر به «قصد» (... می‌کوشد...) و بخشی از آن ناظر به «رضایت» (... رضایت شخصی...) است. باور، قصد و احساس رضایت و لذت همگی حالات ذهنی هستند و گزاره‌های (۱) و (۲) آنها را توصیف می‌کنند. حالات ذهنی واقعیت‌های ذهنی یا وابسته به ذهن‌اند. واقعیت‌های وابسته به ذهن، چنانکه از نام‌شان پیداست، از نظر وجودی وابسته به ذهن می‌باشند، به نحوی که اگر ذهنی نباشد آنها هم وجود نخواهند داشت. گزاره‌های توصیفی می‌توانند هر دو

سنخ واقعیت (واقعیت‌های مستقل از ذهن و واقعیت‌های وابسته به ذهن) را بازنمایی کند.

واقعیت ذهنی یا وابسته به ذهن معادل آنچه در فلسفه اسلامی «وجود ذهنی» خوانده می‌شود نیست، بلکه اعم از آن است. در فلسفه اسلامی وجود ذهنی به واقعیت‌هایی اشاره دارد که خصلت بازنمودی دارند و بیشتر معطوف به سویه ادراکی ذهن می‌باشند. به تعبیر دیگر، وجود ذهنی به تصورات و تصدیقاتی که ذاتاً قابلیت بازنمایی دارند اشاره دارد. اما واقعیت وابسته به ذهن اعم از هویت بازنمودی^۹ (مانند تصورات و گزاره‌ها) و هویت غیربازنمودی (اراده، برخی حالات ذهنی از قبیل غم، درد و ...) می‌باشد. در تعبیر «واقعیت‌های ذهنی» یا «وابسته به ذهن» واژه ذهن به نحوی که در فلسفه ذهن معاصر به کار می‌رود استعمال شده است (یعنی وجه درونی^{۱۰} انسان که شامل «حالات ادراکی» (مانند علم و باور) و «حالات غیرادراکی»- مانند اراده، درد و ..- می‌شود) اما در تعبیر «وجود ذهنی» واژه ذهن به وجه ادراکی انسان اشاره دارد.

گزاره هنجاری

بنا به بیان منطق‌دانان، اهل بلاغت و اصحاب علم اصول فقه گزاره‌های تجویزی بخشی از «قضایای انشائی» هستند. فارابی به تبع برخی قدما قول تام را به پنج قسم تقسیم می‌کند: قول جازم [قضیه خبریه]، امر، تضرع، طلب و نداء. قول جازم به صدق و کذب متصف می‌شود و چهار قسم دیگر ذاتاً به صدق و کذب متصف نمی‌شوند (فارابی، ۱۴۰۸ق: ۸۹). طبق این بیان، گزاره حاکی از طلب ذاتاً به صدق و کذب متصف نمی‌شود.

برخی از نحویون نیز کلام را به سه قسم اخبار، انشاء و طلب تقسیم نموده‌اند. مثلاً شیخ رضی (وفات: ۶۸۶ ق) در شرح خود بر کافیه ابن حاجب به طور ضمنی به تمایز انشاء و طلب قائل می‌شود و بیان می‌کند «[...] تا شامل اسناد در کلام انشائی نظیر بعث و أنت حر و کلام طلبی نظیر أنت قائم و لیتک و لعلک قائم نیز بشود» (شیخ رضی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۸۴). در اینجا نجم الاثمة لفظ «بعث» و «أنت حر» را - که به ترتیب برای انشاء بیع (انشاء تملیک به عوض معلوم) و انشاء عتق (انشاء رفع سلطنت از رقبه غیر) استعمال شده‌اند - مصداق انشاء دانسته است و لفظ «لیتک قائم» و «لعلک قائم» را مصداق طلب. برخی دیگر مانند صاحب مفتاح العلوم کلام را ابتدا به اخبار و انشاء (خطیب قزوینی،

۲۰۱۰م: ۲۴) و سپس انشاء را به طلبی و غیرطلبی (همان: ۱۰۸) تقسیم نموده‌اند. مراد از انشاء طلبی قضیه‌ای است که دلالت بر خواستن چیزی دارد که هنگام طلب حاصل نیست مانند امر و نهی و استفهام و تمنی و نداء. اما انشاء غیرطلبی دلالت بر خواستن و طلب کردن چیزی ندارد مانند صیغه تعجب و مدح و ذم.

طبق قول مشهور، آنچه میان همه اقسام قضایای غیر اخباری مشترک است عدم اتصاف بالذات آنها به صدق و کذب است. طبق این بیان، گزاره‌های هنجاری: اولاً از سنخ «انشاء» اند نه «اخبار»، به این معنا که مفاد چنین گزاره‌هایی ناظر به ایجاد عملی خاص است نه کشف واقعیت.

ثانیاً «طلبی» هستند، یعنی مشتمل بر طلب و خواست می‌باشند. فرض کنید پدری به پسر خود چنین می‌گوید:

(۳) در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاور.

این گزاره گزاره‌ای تجویزی است. مشهور اهل منطق، بلاغت و اصول گزاره تجویزی را صدق و کذب‌پذیر نمی‌دانند و از نظر آنان اساساً این نوع گزاره‌ها ناظر به واقع نیستند. طبق این دیدگاه (سخن مشهور)، در واقع قصد گوینده از به کارگیری گزاره‌های تجویزی ایجاد واقعیتی جدید (در مثال ما، ایجاد عمل آوردن آب در لیوان شیشه‌ای) است نه بازنمایی واقعیتی خاص. بنابراین، اگر پدری گزاره (۳) را خطاب به فرزند خود بیان کند، فرزند نمی‌تواند بگوید این کلام (گزاره (۳)) مطابق واقع نیست یا مطابق واقع است. این همان اصل صدق و کذب‌ناپذیری است که در آغاز از آن سخن گفتیم. البته نوشته حاضر می‌کوشد نشان دهد، این اصل اصلی نادرست است و همه گزاره‌های هنجاری صدق و کذب‌پذیرند.

تقسیم گزاره‌های هنجاری

طبق یک بیان گزاره‌های هنجاری را می‌توان به دو قسم تقسیم کرد:

الف- گزاره‌های حاکی از ملازمه (گزاره‌های شبه هنجاری)

ب- گزاره‌های حاکی از خواست

این تقسیم ناظر به شکل زبانی گزاره است و تقسیمی اصیل نیست. بنا به این تقسیم، گزاره‌هایی که مشتمل بر باید و نباید یا معادل‌های زبانی آنها باشد، گزاره هنجاری تلقی می‌شوند.

گزاره‌های هنجاری حاکی از ملازمه (گزاره شبه هنجاری / باید و نباید توصیفی)

گزاره‌های هنجاری حاکی از ملازمه بیانگر روابط تکوینی و طبیعی میان دو امر هستند.^{۱۱} این گزاره‌ها تنها از نظر ظاهری شبیه گزاره‌های هنجاری هستند. به مثال زیر توجه کنید: (۴) برای شعله‌ور شدن پنبه باید آن را در مجاورت آتش قرار داد.

گزاره (۴) صرفاً بیانگر رابطه‌ای واقعی میان تماس آتش با پنبه و آتش گرفتن آن است. در اینجا نوعی ضرورت طبیعی^{۱۲} وجود دارد. این گزاره هرچند شامل تعبیر «باید» می‌باشد اما توصیف است؛ توصیف نوعی رابطه‌ی علی میان تماس پنبه با آتش و اشتعال آن. گزاره‌های هنجاری حاکی از ملازمه صدق و کذب‌پذیرند. آنها همان «باید و نبایدهای توصیفی» هستند (سیدی فرد، ۱۴۰۰: ۸۴). روشن است که محل نزاع و گفتگو چنین گزاره‌هایی نیستند. گاه بیان می‌شود دانش منطق دانشی هنجاری است و یا روش‌های علمی سویه‌ای هنجاری دارند. وصف «هنجاری» در این تعابیر به معنای باید و نبایدهای توصیفی و یا همان گزاره‌های هنجاری حاکی از ملازمه است که در ذات خود گزاره‌هایی صدق و کذب‌پذیرند.

گزاره‌های هنجاری حاکی از خواست

برخی گزاره‌های هنجاری حاکی از خواست یا طلب هستند. گزاره (۳) از این قبیل است:

(۳) در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاور.

این قبیل جملات، یعنی جملات شامل تجویز صریح، مهم‌ترین مثال برای گزاره‌های غیر توصیفی و صدق و کذب‌ناپذیرند. اگر پدری به فرزند خود بگوید «در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاور» چگونه می‌توان گفت این جمله صادق یا کاذب است؟ در این مقام به ناچار باید به تحلیل مفاد گزاره‌های هنجاری حاکی از خواست پردازیم.

تحلیل گزاره‌های حاکی از خواست

به نظر می‌رسد گزاره‌هایی که مفاد آنها تجویز صریح است (مانند امر و نهی و درخواست) حاکی از اراده یا خواست شخص معینی می‌باشند. به طور دقیق‌تر مفاد چنین گزاره‌هایی عبارت است از «تعلق خواست یا اراده‌ی یک شخص به فعل ارادی دیگری». گزاره (۳) حکایت‌کننده و باز نموددهنده اراده شخصی خاص (پدر) است. در این مثال، اراده او به فعلی ارادی از سوی شخصی دیگر (فرزند) تعلق گرفته است. نتیجه جالب توجه آنکه چنین گزاره‌هایی (گزاره‌های هنجاری حاکی از خواست)، جنبه

بازنمودی و حکایت‌گری دارند، آنها حاکی از اراده و خواست اشخاص هستند. در بخش سوم توضیح داده شد که واقعیت‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: واقعیت‌های خارجی یا مستقل از ذهن (مانند یک درخت خارجی) و واقعیت‌های وابسته به ذهن (مانند حالات ادراکی و احساسی). خواست و اراده نیز واقعیتی وابسته به ذهن است و برخی گزاره‌های هنجاری از چنین واقعیت‌هایی حکایت می‌کنند.

گزاره‌های هنجاری حاکی از خواست گزاره‌های هنجاری حقیقی هستند و بنا به دیدگاه یکسان‌انگاران در باب گزاره‌ها آنها هم صدق و کذب‌پذیرند، زیرا از واقعیت‌هایی خاص (واقعیت‌های ذهنی) حکایت می‌کنند. به طور کلی گزاره‌هایی که از حالات ذهنی حکایت می‌کنند قابلیت اِتِّصاف به صدق و کذب را دارند. این امر در مورد آن دسته از حالات ذهنی که از سنخ خواست و طلب نیستند (مانند باور) زودیاب‌تر و روشن‌تر است. مثلاً به این داستان فرضی توجه نمایید. تصور کنید شخصی به نام الف به دنبال شغل است و تقاضای کار، اطلاعات و سوابق خود را برای شرکتی ارسال می‌کند. او به مصاحبه‌کاری دعوت می‌شود. پیش از مصاحبه، مصاحبه‌کنندگان با بررسی اطلاعات آقای الف متقاعد می‌شوند او علاوه بر اینکه دارای مهارت خوبی در برنامه‌نویسی است، توان قابل قبولی در مدیریت داخلی هم دارد. یکی از مصاحبه‌کنندگان - با اینکه باور دارد الف مهارت قابل قبولی در برنامه‌نویسی دارد - خطاب به او می‌گوید:

(۵) من فکر می‌کنم شما مهارت کافی در برنامه‌نویسی ندارید.

هدف مصاحبه‌کننده از طرح گزاره (۵) خلق موقعیتی است که در آن توانایی شخص الف به ناحق انکار می‌شود. اگر الف این موقعیت (موقعیت انکار توانایی‌هایش توسط دیگران) را به درستی مدیریت کند، احتمالاً برای مدیریت داخلی مناسب خواهد بود و در غیر این صورت به عنوان برنامه‌نویس استخدام می‌شود. گزاره (۵): اولاً حاکی از یک واقعیت وابسته به ذهن یعنی باور مصاحبه‌کننده است و؛ ثانیاً قابلیت صدق و کذب‌پذیری دارد.

گزاره (۵) کاذب است. بنابراین، گزاره‌های حاکی از واقعیت‌های وابسته به ذهن نیز می‌توانند صادق یا کاذب باشند. این مثال چندان مناقشه‌برانگیز نیست، زیرا ناظر به باور است. اما آیا گزاره‌های حاکی از خواست، نظیر گزاره (۳)، هم می‌توانند به صدق و کذب متصف شوند؟ قول مشهور اهل منطق و بلاغت و اصول آن است که چنین

گزاره‌هایی (گزاره‌های حاکی از خواست یا اراده نظیر اوامر و نواهی) صدق و کذب‌پذیر نیستند. اما به نظر می‌رسد آنها نیز به خودی خود متّصف به صدق و کذب می‌شوند.

تفکیک گزاره‌های حاکی از واقعیت‌های ذهنی بر اساس اظهارکننده آنها

پیش از نشان دادن صدق و کذب‌پذیری «گزاره‌های هنجاری حاکی از خواست» (تجویزهای صریح)، توجه به تمایزی مهم ضروری است: تمایز میان گزاره‌های ناظر به حالات ذهنی اظهارکننده آنها و گزاره‌های ناظر به حالات ذهنی دیگران. گزاره‌های حاکی از حالات ذهنی یا:

الف- حاکی از حالات ذهنی اظهارکننده آنها هستند و یا؛

ب- حاکی از حالات ذهنی دیگران می‌باشند. در گزاره‌های دسته اول، صدق و کذب اخلاقی (مُخبری) مستلزم صدق و کذب منطقی (خبری) است اما در گزاره‌های دسته دوم چنین نیست.

گزاره (۲) و (۳) را مقایسه کنید:

(۲) هر فرد می‌کوشد حدی از رضایت شخصی را با مصرف کالاها و خدمات حداکثر نماید (Krugman 2012, p. 270).

(۳) در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاور.

گزاره (۳) حاکی از خواست یا اراده شخصی است که آن را اظهار می‌کند. در مثال سابق، پدری از پسر خود چنین چیزی (آوردن آب در لیوانی شیشه‌ای) را می‌خواهد. پدر اظهارکننده گزاره است و در چنین گزاره‌ای میان صدق و کذب اخلاقی و صدق و کذب منطقی ملازمه وجود دارد. یعنی اگر شخص (پدر) در اظهار خود صادق باشد، گزاره حاکی از خواست او نیز صادق است. زیرا اظهارکننده گزاره به حالات ذهنی خود (مانند خواست خود) دسترسی معرفتی بی‌واسطه دارد. در چنین گزاره‌هایی صدق و کذب منطقی و اخلاقی تصادق دارند (هم‌مصادق‌اند)^{۱۳}.

اما گزاره (۲) این ویژگی را ندارد و حاکی از حالات ذهنی اظهارکننده آن نیست. ما به حالات ذهنی دیگر افراد دسترسی معرفتی بی‌واسطه نداریم و بنا به استدلال و تجربه به چیزی نظیر محتوای گزاره (۲) (اینکه خواست افراد به بیشینه کردن رضایت شخصی یا لذت تعلق گرفته است) می‌رسیم.

تجویزهای صریح صدق و کذب‌پذیرند

ما در پرتو نکته بیان شده (هم‌مصدق بودن صدق اخلاقی و منطقی در این گزاره‌ها) نحوه صدق و کذب‌پذیری این گزاره‌ها را توضیح می‌دهیم.

مثال ۱ (امتحان). فرض کنید پدری می‌خواهد ببیند آیا کودک خردسالش قادر به شناخت افعال خطرناک مانند داخل کردن جسم فلزی در پریز برق یا تماس بی واسطه با بخاری هست یا نه. او به کودک خردسال خود که تازه قدرت فهم عبارات زبانی را پیدا کرده می‌گوید:

(۶) به بخاری دست بزن.

گزاره (۶) گزاره‌ای حاکی از خواست اظهارکننده آن (در اینجا پدر) می‌باشد. اما پدر واقعاً نمی‌خواهد که فرزند خردسال به بخاری دست بزند. او می‌خواهد رشد ادراکی کودک خود را آزمایش کند و دریابد آیا ادراک او به حدی رشد یافته تا بتواند کار خطرناکی نظیر دست زدن به بخاری را بشناسد و به تبع چنین فعلی را اراده نکند. گزاره (۶) صدق و کذب‌پذیر است و در این مورد کاذب است. در اینجا پدر خواستار تعلق اراده کودک به انجام این فعل نیست، تنها می‌خواهد ادراکات کودک را سنجش کند. بنابراین، این گزاره نه تنها قابلیت اِتِّصاف به صدق و کذب را دارد بلکه کاذب است.

مثال ۲ (امتحان). در سوره صافات، در مورد داستان رویای ابراهیم در مورد ذبح اسماعیل علیهما السلام بیان شده است «فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا بَتِّ أَفْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ»^{۱۴} یعنی: «هنگامی که با او به مقام سعی و کوشش رسید، گفت: «پسرم! من در خواب دیدم که تو را ذبح می‌کنم، نظر تو چیست؟» گفت «پدرم! هر چه دستور داری اجرا کن، به خواست خدا مرا از صابران خواهی یافت»^{۱۵}. طبق این بیان از طریق مجموعه‌ای از دال‌های غیرزبانی (رؤیا) به ابراهیم علیه السلام امر شده است (افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ)^{۱۶} که اسماعیل را قربانی کند. قضیه معقوله مستفاد از مجموعه دال‌ها (رؤیای ابراهیم) چیزی نزدیک به این گزاره است:

(۷) اسماعیل را ذبح کن.

مفاد این گزاره (گزاره شکل‌گرفته در ذهن ابراهیم علیه السلام)، تعلق خواست خدا به فعل ارادی ابراهیم (ذبح اسماعیل) است. اما این گزاره مطابق واقع نیست، زیرا متعلق خواست خدا نه «فعل ارادی» ابراهیم (ذبح اسماعیل) بلکه خود «اراده» او (اراده به ذبح

بوده است. بنابراین، گزاره‌ای که در ذهن ابراهیم از رؤیا حاصل شده بود، مطابق واقع نبود، واقع تعلق خواست خدا به «صرف اراده» بوده است نه «فعل ارادی».

مثال ۳ (تعارف غیرصادقانه). شخصی می‌داند که همکارش حدود سه ساعت دیگر پرواز دارد و شهر را به مقصدی دیگر ترک خواهد کرد. اما وانمود می‌کند این نکته را نمی‌داند و با اصرار او را برای شام به منزل خود دعوت نموده و چنین گزاره‌ای را بیان می‌کند:

(۸) امشب حتماً برای شام منزل ما تشریف بیاورید.

و پس از آن به اصرار خود با جدیت ادامه می‌دهد. این شخص اساساً تمایلی ندارد همکارش را به مهمانی دعوت کند، تنها از آنجا که می‌داند دعوت او به دلیل شرایط همکارش (نزدیک بودن ساعت پرواز) پذیرفته نخواهد شد به اصرار کردن ادامه می‌دهد. گزاره (۸) حاکی از خواست شخص دعوت‌کننده (واقعیتی ذهنی) است. این گزاره نه تنها صدق و کذب‌پذیر است بلکه بالفعل کاذب است و تطابقی با واقعیت (واقعیت ذهنی / خواست دعوت‌کننده) ندارد. مثال‌های جالب دیگری نظیر «اکراه» و «خطای گفتاری» وجود دارد که بر اساس مقدمات بیان شده در این نوشتار، خواننده خود می‌تواند آنها را تحلیل نماید.

طبق آنچه بیان شد گزاره توصیفی و هنجاری در ذات خود هیچ تفاوتی ندارند؛ هر دو صدق و کذب‌پذیر و هر دو هویت بازنمودی دارند. تفاوت آنها ناشی از تفاوت محکی آنهاست. گزاره‌های هنجاری همیشه از واقعیت‌های ذهنی حکایت می‌کنند و گزاره‌های توصیفی نسبت به این شرط خنثی هستند (یعنی گاه از واقعیت ذهنی و گاه از واقعیت خارجی حکایت می‌نمایند). مفاد گزاره هنجاری «تعلق خواست یا اراده به فعل ارادی دیگری» است.

رابطه استنتاجی بین هست و باید

اکنون پس از بیان این نکته که گزاره‌های هنجاری نیز صدق و کذب‌پذیرند به بحث از لوازم این نکته در حوزه استنتاج منطقی می‌پردازیم.

استنتاج‌پذیری متقابل هست و باید

طبق آنچه بیان شد گزاره‌ها را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

الف- گزاره‌های توصیفی: گزاره‌های توصیفی گزاره‌هایی هستند که بخشی از واقعیت را بازنمایی می‌کنند و نسبت به ذهنی یا خارجی بودن محکی خود ختشی هستند مُفاد این گزاره‌ها ضرورتاً خواست تعلق گرفته به فعل ارادی دیگری نیست. مانند گزاره: (۹) درخت نوعی گیاه است.

ب- گزاره‌های شبه-هنجاری: گزاره‌های شبه-هنجاری اساساً گزاره‌هایی توصیفی هستند و تنها در ظاهر مشتمل بر عباراتی نظیر باید و نباید می‌باشند. آنها نیز بخشی از واقعیت را بازنمایی می‌کنند. مانند گزاره:

(۴) برای شعله‌ور شدن پنبه باید آن را در مجاورت آتش قرار داد.

این‌ها همان باید و نبایدهای توصیفی و یا گزاره‌های حاکی از ملازمه هستند که صورت زبانی آنها مشتمل بر باید و نباید است.

ج- گزاره‌های هنجاری: این گزاره‌ها نیز بخشی از واقعیت را بازنمایی می‌کنند، اما واقعیت بازنمایی شده به وسیله این گزاره‌ها اولاً واقعیتی ذهنی است و ثانیاً در میان واقعیت‌های ذهنی گوناگون از سنخ خواست است (نه باور، ترس، درد و ...) و ثالثاً در میان خواست‌ها و اراده‌ها از قبیل خواست یا اراده‌ای است که به «فعل ارادی دیگری» تعلق می‌گیرد. هر سه قید دارای اهمیت هستند و توجه به آنها در فهم رابطه استنتاجی میان این گزاره‌ها و دیگر گزاره‌ها مدخلیت دارد. بنابراین، اگر گزاره‌ای حاکی از تعلق خواست یا اراده شخص به فعل ارادی دیگری باشد گزاره‌ای هنجاری است.

نکته مهم و بخشی از مدعای اصلی این نوشته آن است که هر سه قسم گزاره‌ها (توصیفی، شبه-هنجاری و هنجاری) از نظر اوصاف منطقی^{۱۷} مانند صدق و کذب‌پذیری و هویت باز نمودی^{۱۸} هیچ تفاوتی ندارند و رابطه استنتاجی میان آنها ممکن است. اما اینکه گاه از گزاره‌ای توصیفی گزاره‌ای هنجاری استنتاج نمی‌شود و یا به عکس، ربطی به محاذیر منطقی ندارد بلکه مشکل در بی‌ربط بودن مُفاد این گزاره‌ها به یکدیگر است. روشن است که از هر گزاره توصیفی هم نمی‌توان هر گزاره توصیفی دیگری را استنتاج نمود. مثلاً از گزاره:

(۹) درخت نوعی گیاه است.

نمی‌توان گزاره:

(۱۰) کلاغ‌ها سیاه هستند.

را استنتاج کرد. زیرا هرچند گزاره‌های (۹) و (۱۰) هر دو گزاره‌هایی توصیفی هستند، اما از نظر رابطه «اتحادی» و «استلزامی» نسبت به هم بی‌ربط می‌باشند:

- نه کلاغ تحت مقوله درخت مندرج است و با آن اتحاد دارد تا بر این اساس حکم کنیم کلاغ هم نوعی گیاه است و نه درخت تحت مقوله کلاغ بوده و با آن اتحاد دارد تا حکم کنیم درخت‌ها سیاه هستند.
- همچنین نه سیاه بودن کلاغ مستلزم گیاه بودن درخت است و نه به عکس.

بنابراین، هرچند گزاره‌های توصیفی، شبه-هنجاری و هنجاری هر سه حاکی از واقعیت هستند (واقعیت‌های خارجی و ذهنی) اما در برخی موارد میان آنها رابطه اتحادی یا استلزامی در کار نیست و به همین دلیل نمی‌توان در چنان مواردی یکی را از دیگری استنتاج کرد. اما در مواردی می‌توان گزاره هنجاری را از توصیفی و گزاره توصیفی را از هنجاری استنباط کرد (در مواردی که رابطه اتحادی یا استلزامی وجود دارد). گزاره (۳) را در نظر بگیرید:

(۳) در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاور.

پیش‌تر فرض کردیم این گزاره توسط پدری خطاب به فرزندش اظهار می‌شود. محکی گزاره تعلق خواست یا اراده پدر به فعل ارادی فرزند (آوردن آب در لیوان شیشه‌ای) است. تحت شرایط خاص از این گزاره می‌توان گزاره توصیفی زیر را استنتاج کرد:

(۱۱) پسر در لیوانی شیشه‌ای برای پدر آب می‌آورد.

اگر به مجموعه‌ای از شرایط زمینه‌ای نظیر (۱) فرزند مذکور می‌خواهد از همه خواست‌های پدرش تبعیت کند، (۲) فرزند کلام پدر را به درستی شنیده و درک کرده است. (۳) پسر در زمان شنیدن خواست پدر و پس از آن دچار مانع جسمی نیست (نظیر از کار افتادن دست یا پا و ...). (۴) هیچ مانع بیرونی نظیر نبود آب، نبود لیوان و ... وجود ندارد و ... محقق شوند، آنگاه گزاره (۱۱) از گزاره (۳) قابل استنتاج است. فهرست این شروط را می‌توان ادامه داد، تا جایی که مطمئن شد هیچ مانعی میان خواست پدر و فعل فرزند وجود ندارد.

مسئله تعیین محکی عبارات حساس به زمینه

یکی از نکات قابل تأمل در باب گزاره‌های مشتمل بر خواست صریح این نکته است که آنها غالباً از طریق عبارات زبانی حساس به زمینه^{۱۹} (یا عبارات زبانی وابسته به زمینه^{۲۰}) اظهار می‌شوند. عبارات‌های زبانی حساس به زمینه عبارت‌هایی هستند که محکی آنها

توسط بافت و زمینه‌ای که در آن اظهار می‌شوند معین می‌شود. مثلاً در مثال سابق پدری به پسر خود می‌گوید:

(۳) در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاور.

در عبارت «بیاور» دو ضمیر وجود دارد که هر دو از عبارات اشاری^{۲۱} یا حساس به زمینه هستند. در واقع می‌توان این عبارت را به این نحو بازتعبیر^{۲۲} کرد:

(۱۲) من از تو می‌خواهم در لیوانی شیشه‌ای برایم آب بیاوری.

در اینجا ضمیر پنهان «من» و ضمیر «ی» که معادل «تو» است عباراتی وابسته به زمینه‌اند. محکی این عبارات از یک بافت یا زمینه به بافت یا زمینه‌ای دیگر تفاوت می‌کند. در اینجا محکی و مشارالیه ضمیر «من»، پدری خاص است و محکی یا مشارالیه ضمیر «تو»، پسری خاص. اگر گزاره (۳) در بافت و زمینه‌ای دیگر به کار می‌رفت محکی و مرجع این عبارات افراد دیگری بودند. در چنین مواردی، در مقام استنتاج منطقی، توجه به دو نکته ضروری است:

الف- برای استنتاج گزاره را بر اساس مرجع ضمیر بازنویسی می‌کنیم.

ب- در این موارد گزاره ما گزاره‌ای اتمیک (قضیه شخصی) یا جزئی است.

مثلاً گزاره (۱۲) که خود بازتعبیر گزاره (۳) می‌باشد به این نحو بیان می‌شود:

(۱۳) آن پدر (پدری مشخص) از فرزند خود (فرزندی مشخص) خواست که برایش در لیوانی شیشه‌ای آب بیاورد.

این گزاره گزاره‌ای اتمیک یا شخصی است که مرجع ضمیر آن نیز مشخص می‌باشد. در این مرحله می‌توان از گزاره (۱۳) در فرایند استنتاج استفاده کرد. ممکن است بیان شود از گزاره شخصی نمی‌توان در فرایند استنتاج استفاده کرد^{۲۳}. بحث تفصیلی در این باب با اهداف این مقاله تناسب ندارد. در اینجا به بیان این مطلب بسنده می‌شود که اولاً این نکته (نادرست بودن استفاده از گزاره شخصی در استنتاج) به طور کلی صحیح نیست و ثانیاً هر گزاره شخصی را می‌توان به گزاره‌ای با سور جزئی تبدیل کرد و گزاره‌های جزئی در استدلال قابل استفاده‌اند.

طبیعت گزاره، مسأله رویای ابراهیم و علم اجتماعی

یکی از نکات مهم در استنتاج گزاره‌ها از یکدیگر تفکیک میان گزاره^{۲۴} و جمله^{۲۵} یا به تعبیر دیگر تمایز میان قضیه معقوله و قضیه ملفوظه است. جمله صورت زبانی گزاره است و به همین دلیل است که یک گزاره واحد در زبان‌های گوناگون با جملات

متفاوتی بیان می‌شود. اینگونه نیست که ذهن انسان ضرورتاً و صرفاً از طریق عبارات زبانی به گزاره‌ها منتقل شود. بلکه نشانه‌ها، اعم از نشانه‌های زبانی و غیرزبانی، می‌توانند موجب انتقال ذهن ما به گزاره‌ها شوند. در مثال رؤیای ابراهیم علیه السلام، در قرآن، چنین بیان شده است: «هنگامی که با او به مقام سعی و کوشش رسید، گفت: «پسرم! من در خواب دیدم که تو را ذبح می‌کنم، نظر تو چیست؟» گفت «پدرم! هر چه دستور داری اجرا کن، به خواست خدا مرا از صابران خواهی یافت»^{۲۶}». گزاره یا قضیه معقوله‌ای که ابراهیم علیه السلام از این رویا دریافت عبارت بود از:

(۷) اسماعیل را ذبح کن.

مفاد گزاره (۷) تعلق اراده خدا به فعل ارادی ابراهیم (ذبح اسماعیل) است. نشانه‌ها، اعم از زبانی و غیرزبانی، می‌توانند اظهارکننده گزاره‌ها باشند. این نکته در علم اجتماعی جای تأمل بیشتری دارد. زیرا اگر مفاد گزاره هنجاری «تعلق خواست یا اراده شخص یا اشخاصی به فعل ارادی دیگری» باشد، از نمادهای بسیاری می‌توان گزاره‌های هنجاری را به دست آورد و در مرحله بعد، از آنها گزاره‌های دیگری را استخراج نمود.

فرض کنید دولتی تصمیم می‌گیرد زنان را از ورود به دانشگاه با پوشش دینی یا فرهنگی خاصی منع کند. زنان در اعتراض به این عمل با پوشش دینی یا فرهنگی خود به خیابان آمده و برای نشان دادن خواستشان بدون سر دادن شعار پیاده‌روی می‌کنند. مفاد عمل آنها (تظاهرات آرام) «تعلق اراده برخی زنان به عدم پرهیز از عملی ارادی (عمل منع آزادی پوشش)» است. در اینجا نیز نوعی تعلق اراده به فعل ارادی یا ترک فعل ارادی وجود دارد. در واقع این حرکت اجتماعی نمادی است که گزاره خاصی را در ذهن مخاطبان خود ایجاد می‌کند. بنابراین، گزاره یا قضیه معقوله تنها از طریق عبارات زبانی قابل بیان نیست، بلکه امور متعددی از رؤیای ابراهیم علیه السلام گرفته تا تظاهرات افراد می‌تواند دال بر تعلق اراده یا خواست به انجام یا ترک عملی ارادی باشد.

آیا می‌توان در علم اجتماعی گزاره هنجاری کلی داشت؟

بیان شد که مفاد گزاره هنجاری «تعلق خواست یا اراده به فعل ارادی دیگری» است. ممکن است این پرسش به وجود بیاید که با این ملاک همواره باید شخص یا اشخاص خاصی وجود داشته باشند که مفاد گزاره هنجاری را اراده کرده باشند و به تبع هیچ گزاره هنجاری کلیت نخواهد داشت. مثلاً در ماجرای ابراهیم علیه السلام برداشت پیامبر خدا این بود که اراده خدایی شخصی^{۲۷} به فعل ارادی او (ذبح فرزند) تعلق گرفته است.

در اینجا شخص اراده‌کننده خداست و مخاطب او ابراهیم علیه السلام. همه مثال‌هایی که تا کنون بیان شده‌اند این خصلت (عدم کلیت و ناظر بودن به شخص یا اشخاص خاص) را داشته‌اند. اما به نظر می‌رسد می‌توان تصور کرد گزاره‌های هنجاری کمابیش کلی نیز وجود داشته باشد. اگر ساختار ذات انسان به گونه‌ای باشد که همواره از سایر انسان‌ها یا موجودات با اراده، در موقعیت‌های مشخص، افعال ارادی مشخصی را طلب کند، در این صورت می‌توان گزاره‌های هنجاری کلی داشت. فرض کنید هر انسان از هر انسان دیگری بخواهد که به او ستم نکند. بنابراین:

(۱۴) هر انسان می‌خواهد که هر انسان دیگری به او ظلم نکند.

گزاره (۱۴) ملاک هنجاری بودن گزاره را داراست، زیرا در آن «اراده یا خواست به ترک فعل ارادی (ترک ظلم)» تعلق گرفته است و این گزاره کلی است و اختصاصی به شخص خاصی ندارد. شاید به این دلیل که ساختار روانی انسان به این نحو است. اگر این جمله صحیح باشد، هر انسان از جمله نویسنده و خواننده این نوشته، خود را مخاطب این خواست و طلب انسانی می‌داند.

مثال دیگر مثال هرم نیازهای آبراهام مازلو^{۲۸} است. او در مقاله مشهور خود در باب نیازهای انسان ابتدا نیازهای پایه انسان را به پنج دسته تقسیم (Maslow 1943, p. 395) و سپس در مقام توضیح مرتبه چهارم نیازها بیان می‌کند:

«این نیازها به دو دسته فرعی تقسیم می‌شوند: نخست میل به قدرت، کسب دستاورد، کفایت و اعتماد به نفس در مقابل همه دنیا و استقلال و آزادی. دسته دیگر نیازهایی است که می‌توان آنها را میل به شهرت، حیثیت و اعتبار (به معنای احترامی که از ناحیه دیگران کسب می‌شود)، به رسمیت شناخته شدن، توجه، مهم بودن و مورد قدردانی قرار گرفتن نامید» (ibid, p. 378).

اگر فرض کنیم دیدگاه او در مورد انگیزه‌های انسانی صحیح است (نام مقلده او «نظریه‌ای در باب انگیزش انسانی»^{۲۹} است)، در این صورت انسان‌ها می‌خواهند که دیگر انسان‌ها به آنها احترام بگذارند و احترام گذاشتن فعلی ارادی است و این گزاره را می‌توان به این نحو اظهار کرد:

(۱۵) هر انسان می‌خواهد که هر انسان دیگری به او احترام بگذارد.

توجه کنید مفاد این گزاره با گزاره:

(۲) هر فرد می‌کوشد حدی از رضایت شخصی را با مصرف کالاها و خدمات حداکثر نماید (Krugman 2012, p. 270).

متفاوت است. گزاره (۲) ناظر به تعلق اراده یا خواست انسان به فعل ارادی دیگری نیست، یعنی هرچند حاکی از خواست است، اما حاکی از «خواست یا اراده متعلق به فعل ارادی دیگری» نیست. اما محتوای گزاره (۱۵) خواست انسان نسبت به افعال ارادی دیگران (احترام‌گذاری) است.

علم اجتماعی و استنتاج از گزاره‌های هنجاری

در دانش اجتماعی گاه به دنبال «قوانین اجتماعی»^{۳۰} هستیم و گاه در پی «داده‌های جزئی در مورد جامعه‌ای خاص». در موضعی دیگر بیان شده است که علم اجتماعی از «کنش اجتماعی و علل آن» بحث می‌کند و به لحاظ روش‌شناختی دارای روشی «ترکیبی»، «معطوف به نماد» و «شناختی احتمالاتی» است (سیدی فرد، ۱۴۰۰: ۹۳-۹۵). در اینجا سه دسته از استنتاج‌های مربوط به علم اجتماعی را که در آنها از گزاره‌های هنجاری به گزاره‌های توصیفی می‌رسیم بیان می‌کنیم.

شناخت وضعیت ادراکی افراد در یک جامعه خاص. مجموعه‌ای از دال‌ها مانند تظاهرات و یا پاره‌ای از نافرمانی‌های مدنی دلالت بر «تعلق خواست گروهی از افراد به فعلی ارادی (یا ترک آن) توسط گروهی دیگر - نظیر افراد منسوب به حاکمیت» دارد. شناخت این گزاره‌های هنجاری به ضمیمه پاره‌ای گزاره‌های دیگر مقدمه استنتاج گزاره‌هایی توصیفی در باب وضعیت ادراکی آن گروه خاص است. زیرا معمولاً اراده انسانی، حتی اگر به فعل ارادی دیگران تعلق بگیرد، تا حدی متأثر از ادراکات و تمایلات افراد است.

مثلاً تصور نمایید گروهی از مردم به رفتار نژادپرستانه پلیس اعتراض نموده و از پلیس می‌خواهند قتل و تبعیض علیه رنگین‌پوستان را خاتمه دهد (تعلق اراده به ترک فعل ارادی دیگری). این ناشی از این ادراک آنهاست که رفتار پلیس تا حد غیرقابل تحملی نژادپرستانه است.

کشف قوانین کلی حاکم بر خواست‌های انسانی. مطالعه استقرایی رفتارهای انسان ممکن است ما را به این نتیجه برساند که با فرض ثابت بودن شرایط^{۳۱}، انسان‌ها تمایل دارند دیگر انسان‌ها، تحت شرایط معین، رفتارهای ارادی خاصی را انجام داده یا ترک کنند. باید توجه داشت:

- در اینجا خواست‌ها ضرورتاً خواست‌های اخلاقی نیستند، بلکه اعم از اخلاقی و طبیعی می‌باشند. زیرا خواست‌های ناظر به افعال ارادی دیگران- با فرض نفی فیزیکیسم در باب ذهن-، گاه اقتضاء ساختار زیستی انسان است و گاه در تناسب با ساختار روانی او.
- در صورت کشف قوانین کلی حاکم بر خواست‌های انسانی ناظر به فعلی ارادی دیگری، این قوانین مقید به «سالم بودن»، «کارکردی بودن» یا «استاندارد» بودن انسان هستند. زیرا ساختار روانی انسان نیز ممکن است دچار اختلال شود.
- همچنین از آنجا که خواست‌ها تا حدی تابع ادراکات هستند، خواست شخص را باید در پرتو ادراک او تصویر کرد. مثلاً ممکن است در برخی قبائل، مردم خواستار امتناع جوانان از کشتن والدینشان در سن پیری نباشند، تنها به این دلیل که مقوله کشتن در حالت پیری و عجز را نوعی نیکی تلقی می‌کنند. طبق این ادراک غلط، کار آن‌ها مصداق بدی در مقابل نیکی نیست، بلکه نمونه‌ای از نیکی در برابر نیکی می‌باشد.

استنتاج افزایش احتمال وقوع فعل. گزاره‌های هنجاری که ناظر به کنش‌های انسان هستند، احتمال وقوع کنش‌های مورد خواست را بالا می‌برد. اینکه تعداد زیادی از مردم انجام عمل خاصی را بخواهند احتمال انجام آن کار را بالا می‌برد. همچنین اگر یک رهبر بزرگ و دارای محبوبیت فعلی ارادی را از مردم بخواهد احتمال تحقق آن فعل بالا می‌رود و به این ترتیب، با آگاهی نسبت به خواست‌های ناظر به افعال ارادی دیگران، می‌توان نتیجه گرفت احتمال انجام افعال مذکور بیشتر می‌شود.

گزاره‌های شبه هنجاری. گزاره‌های شبه هنجاری، یعنی گزاره‌هایی که در معنایی عام بیانگر نوعی ملازمه هستند. این گزاره‌ها هرچند از نظر شکل زبانی معمولاً مشتمل بر باید و نباید می‌باشند، اما ذاتاً هیچ فرقی با سایر گزاره‌های توصیفی ندارند. مهم‌ترین مصداق این گزاره‌ها روش‌های علمی، از جمله روش‌های موجود در علم اجتماعی، است. برخی نظیر علامه مصباح یزدی گزاره‌های اخلاقی را از این سنخ دانسته‌اند و گزاره‌های روشی نیز از این قبیل هستند. مثلاً اگر کسی معتقد باشد برای شناخت عمیق جهان ذهنی افراد مورد مطالعه باید وارد مشاهده مشارکتی شویم،^{۳۲} در معنایی عام به

نوعی ملازمه میان مشاهده مشارکتی و به دست آوردن شناخت عمیق از جهان ذهنی افراد قائل شده است.

نتیجه‌گیری

در سنت تعلیمی مسلمانان، قول مشهور آن است که تنها گزاره‌های توصیفی (قضیه خبریه) طبیعتی بازنمودی داشته و صدق و کذب‌پذیرند. گزاره‌های غیرتوصیفی (قضیه انشائیه) اساساً بازنمود واقعیت‌ها نیستند. گزاره‌های هنجاری نیز از آن جهت که قسمی از گزاره‌های غیرتوصیفی (قضایای انشائیه) هستند اساساً صدق و کذب‌ناپذیرند و جنبه بازنمودی ندارند و بنابراین رابطه‌ای استنتاجی با گزاره‌های توصیفی ندارند. در این مقاله بیان شد:

الف- واقعیت‌ها دو گونه‌اند: واقعیت‌های ذهنی و واقعیت‌های خارجی. واقعیت‌های ذهنی وابسته به وجه ذهنی انسان هستند، مانند باور، درد، خواست و اراده.

ب- گزاره‌ها همچنانکه می‌توانند واقعیت‌های خارجی را بازنمود کنند، قابلیت بازنمایی واقعیت‌های ذهنی را نیز دارند.

ج- خواست‌های انسانی بخشی از واقعیت‌های ذهنی هستند و بخشی از خواست‌ها به افعال ارادی دیگران تعلق می‌گیرند. گزاره هنجاری گزاره‌ای است که «حاکمی از خواست یا اراده متعلق به فعل ارادی دیگری» است. بنابراین گزاره هنجاری بازنموددهنده نوع خاصی از واقعیت ذهنی (خواست متعلق به فعل ارادی دیگری) است.

د- گزاره‌ها را می‌توان به سه قسم تقسیم کرد: (۱) گزاره‌های توصیفی که نسبت به ذهنی یا خارجی بودن محکی خنثی هستند. (۲) گزاره‌های شبه هنجاری که ذاتاً از سنخ گزاره‌های توصیفی می‌باشند و عبارات زبانی دال بر آنها معمولاً شامل باید و نباید می‌باشند. این گزاره‌ها حاکمی از نوعی ملازمه حقیقی - ملازمه در معنایی عام - هستند. (۳) گزاره‌های هنجاری که حاکمی از خواست یا اراده تعلق گرفته به فعل ارادی دیگری هستند.

ه- گزاره‌های هنجاری نیز صدق و کذب‌پذیرند زیرا بازنموددهنده بخشی از واقعیت (واقعیتی ذهنی) می‌باشند.

و- برخی از گزاره‌های هنجاری حاکمی از خواست اظهارکننده خود می‌باشند (مانند «برو»، «من باور دارم ...» و ..). در این گزاره‌ها، صدق منطقی (صدق خبری) و صدق

اخلاقی (صدق مْخبری) هم مصداق‌اند. اما همه گزاره‌های هنجاری این خصلت را ندارند.

ز- منطقاً استنتاج گزاره هنجاری از توصیفی و گزاره توصیفی از هنجاری محظوری ندارد و هر دو صدق و کذب‌پذیرند. اما اینکه از برخی گزاره‌های هنجاری نمی‌توان برخی گزاره‌های توصیفی را استنتاج کرد (و به عکس) به دلیل عدم وجود رابطه اتحادی یا لزومی در جهان خارج میان محکی خاص آن گزاره‌هاست. به همین دلیل است، که از هر گزاره توصیفی نیز نمی‌توان هر گزاره توصیفی دیگری را استنتاج کرد.

ح- در پاره‌ای موارد می‌توان از گزاره‌های هنجاری گزاره توصیفی و از گزاره‌های توصیفی گزاره هنجاری استنتاج کرد.

ط- یکی از نکات مهم در مقام مواجهه با گزاره‌های هنجاری عدم خلط گزاره (قضیه معقوله) و جمله (قضیه ملفوظه) است. گزاره هنجاری واحد را می‌توان با اشکال زبانی و غیرزبانی متفاوتی بیان کرد.

ی- در علم اجتماعی، توجه به گزاره‌های هنجاری (گزاره‌های دال بر خواست یا اراده متعلق به فعل ارادی دیگری) اهمیت زیادی دارد و می‌توان بر اساس آنها گزاره‌هایی توصیفی استنتاج کرد؛ به طور خاص، گزاره‌های توصیفی بیانگر (۱) ادراکات گروه‌های خاصی از افراد جامعه (۲) قوانین کلی ناظر به خواست انسانی و (۳) افزایش احتمال وقوع پاره‌ای کنش‌های انسانی.

این دیدگاه را می‌توان دیدگاه یکسان‌انگارانه در باب گزاره‌ها نامید. زیرا طبق آن گزاره‌ها ذاتاً جنبه بازنمودی دارند و از این جهت گزاره‌های توصیفی و هنجاری یکسان هستند. هر دو صدق و کذب‌پذیرند و تفاوت آن‌ها در نحوه وجود محکی آن‌هاست. در علم اجتماعی شناخت وجه ذهنی انسان‌ها پرننگ‌تر است و به تبع تحلیل و نحوه استنتاج گزاره‌های هنجاری اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

پی‌نوشت‌ها

1. normative and descriptive statements

2. is-ought problem

3. fact-value problem

۴. در آثار اندیشمندان مسلمان، از گزاره توصیفی با تعبیری مانند «قضیه خبریه»، «قضیه اخباریه»، «خبر»، «مرکب تام خبری» و «قول جازم» یاد شده است.

۵. و القول الجازم هو الذی یصدق أو یکذب (فارابی، ۱۴۰۸ق، ج ۱: ۸۹).

۶. القول الجازم یقال لجمیع ما هو صادق أو کاذب (ابن سینا، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۳۲).

7. subject-independent/ mind-independent

8. subject- dependent / mind-dependent

9. representative entities

10. subjective

۱۱. در این مقاله در باب اینکه طرف‌های این ملازمه یا رابطه واقعی چه چیزی هستند (اشیاء، رویدادها، اوضاع امور و ...) سخنی نمی‌گوییم و این مبحث محل تمرکز این نوشتار نیست.

12. natural necessity

13. coextensive

۱۴. سورة صافات، آیه ۱۰۲

۱۵. ترجمه مکارم

۱۶. هر چند این گزاره از زبان اسماعیل نقل شده است، اما نشان‌دهنده آن است که اسماعیل و ابراهیم علیهما السلام هر دو مفاد رویا را امر به ذبح اسماعیل می‌دانسته‌اند (ما تؤمر).

17. logical properties

18. representative nature

19. context-sensitive expressions

20. context-dependent expressions

21. indexical

22. paraphrase

۲۳. الجزئی لایکون کاسباً و لا مکتسباً

24. proposition

25. sentence

۲۶. سورة صافات، آیه ۱۰۲، ترجمه مکارم

27. Personal God

28. A. Maslow

29. A Theory of Human Motivation

30. social laws

31. other things being equal/ceteris paribus

32. participant observation

منابع

- ابن سینا (حسین بن عبدالله)، (۱۴۰۵ق) *الشفاء* (قسم المنطق)، ج ۱-۴، تصحیح ابراهیم مدکور، قم: کتابخانه آیت الله سید محمود مرعشی نجفی.
- ابن سینا (۱۳۷۹)، *النجاة من الغرق في بحر الضلالات*، به تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ تهران.
- تبریزی، میرزا موسی، (۱۳۶۹)، *اوثق الوسائل في شرح الرسائل*، قم: انتشارات کتبی نجفی.
- خطیب قزوینی (محمد بن عبدالرحمان)، (۲۰۱۰م) *ایضاح العلوم في البلاغة*، تحقیق ابراهیم شمس‌الدین، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- سیدی فرد، سید علی (۱۴۰۰)، در باب روش علمی و دانش اجتماعی، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ماهنامه علمی (مقاله علمی-پژوهشی)، سال بیست و یکم، شماره هفتم، مهر ۱۴۰۰، ۸۱-۱۰۱.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۰) *حاشیة الکفایة*، قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۰)، مجموعه رسائل العلامة الطباطبایی، مصحح صباح ربیعی، قم: نشر باقیات.
- فارابی (محمد بن محمد) (۱۴۰۸ق) *المنطقیات*، ج ۱-۳، قم: کتابخانه مرحوم آیت الله سید محمود مرعشی.
- محقق دوانی (جلال‌الدین محمد بن اسعد الدین) (۱۳۹۹) *حاشیة المحقق الدوانی بر حاشیة شریف جرجانی بر شرح شمسیه* (ضمن کتاب «شروح الشمسیه»)، قم: مرکز کامپیوتری علوم اسلامی، مجموعه منطق.
- محقق سبزواری (هادی بن مهدی) (۱۳۶۹) *شرح المنظومة*، ج ۱-۵، به تصحیح و تعلیق آیت الله حسن حسن زاده آملی، تهران: نشر ناب.
- محقق طوسی (محمد بن محمد)، (۱۳۶۷ق) *اساس الاقتباس*، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ملاصدرا (۱۳۶۸) *الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة العقلیة*، ج ۲، قم: مکتبه المصطفوی.
- ملاصدرا (محمد بن ابراهیم شیرازی) (۱۳۷۸) *التنقیح فی المنطق*، به تصحیح غلامرضا یاسی پور، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- Hume, David (2010 [1740]) *A Treatise of Human Nature*, The Floating Press.
- Krugman, Paul and Robin, Wells (2012) *Microeconomics*, Worth Publishers.
- Maslow, Abraham (1943). *A Theory of Human Motivation*. *Psychological Review*, 50, 370-396.